
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ОЧАКІВСЬКОГО ЕЙЯЛЕТУ (ПРОВІНЦІЇ) В XVI – НАПРИКІНЦІ XVIII СТ.

УДК 94(477):332.1(477)

Рачков О. М. (Rachkov A. N.)

Національний університет кораблебудування ім. адмірала С.О. Макарова

Стаття присвячена історії розвитку Очаківської провінції в XVI – наприкінці XVIII ст. Особлива увага приділяється соціально-економічним відносинам як основі функціонування держави.

Ключові слова: *етнос, місто, податки, провінція, ремесло, сільське господарство, суспільство, торгівля.*

The article is devoted to the history of development of Ochakov Region in the XVI – XVIII century. Special attention has given to social - economic relations as the basis of the state functioning,

Key words: *ethnos, city, taxes, province, craft, agriculture, society, trade.*

Важливим завданням історичної науки є дослідження унікальної історії Північного Причорномор'я, його соціально-економічного та політичного розвитку. Ці землі, входячи свого часу до складу Османської імперії, відігравали значну роль в історії не лише України, Росії, Туреччини, а й Європи в цілому. Знаходячись на перетині головних торговельних шляхів, що об'єднували землі Очаківської провінції з країнами Сходу і Заходу, Очаків, Ізмаїл, Татарбунари, Кілія та інші міста, виступаючи адміністративно-територіальними одиницями імперії мали важливе значення для розвитку Причорноморського регіону в XVI – наприкінці XVIII століття.

Метою статті є аналіз соціально-економічних процесів на території краю під час Османського правління. Дана тематика в загально історичному контексті історії України майже не розглядалась і потребує додаткового дослідження у зв'язку з необхідністю висвітлення багатьох складних питань з нашого минулого.

В середині XVI століття територія Османської імперії складалась з 21 еялету (провінції), та менших адміністративно-територіальних утворень на зразок санджаків (повітів), та каза і нахіе. На чолі яких перебували чиновники різних рангів, що мали всю повноту влади на цих територіях.

Очаківський еялет (провінція) в свою чергу входив до складу Османської імперії у XVI – наприкінці XVIII ст. займаючи територію межиріччя Дніпра та Дністра, а також частково узбережжя Дунаю, не мав чітко встановлених кордонів. Фактично турецька влада поширювалась на невеликі території контрольовані турецькими містами-фортецями. Серед яких були Кінбурн, Татарбунари, Ізмаїл, Акерман, Бендери, Кілія, Рибник та інші укріплення. Очаків як центр еялету був резиденцією візира (губернатора), та підпорядковувався султану, який вважався власником всіх земель в Османській імперії [8, 15].

В умовах постійного співіснування і протиборства кочовиків та осілих народів в рамках однієї держави, місто було не лише оплотом центральної влади а й місцем реалізації надлишкового продукту. Воно складалось з ряду самостійних одиниць – кварталів, що відрізнялися один від одного по професійним, етнічним та національним ознаках. Так наприклад, в Ізмаїлі було три мусульманських квартали, а також грецькі, вірменські, та єврейські квартали. У цих умовах держава, узявши на себе економічні, соціальні і політичні функції, здійснювала взаємозв'язок між різними групами міського населення не допускаючи можливості виникнення муніципальних організацій.

Враховуючи велике значення міст, правителі створювали сприятливі умови для їх розвитку. Серед цих заходів, встановлювався державний контроль за поставками продовольства і сировини. Вузькість внутрішнього ринку, обумовлена натуральним характером сільського господарства, слабким розвитком транспортних засобів і відсутністю безпеки на дорогах, створювала великі труднощі в постачанні міст продуктами харчування і сировиною [2, 58].

Крім того містам надавались податкові і інші пільги. Найважливішим фактором по розвитку міст стали вакфні доходи з установ. Вони створювалися за рахунок нерухомого або рухомого майна, та повинні були направлятися на

релігійні і добродійні цілі. Сприяючи розвитку приватної ініціативи населення вакфні установи виконували важливу роль в розвитку самих міст. Вилучені від населення кошти частково витрачалися на споруду – шкіл, лазень, лікарень, бібліотек. Так наприклад в Акермані було 17 початкових шкіл [2, 27].

Ці та інші обставини сприяли значному збільшенню міського населення великих торгівельних міст імперії в другій половині XVI ст.

Більшість населення імперії (від 80 – до 90%) займалось землеробством та скотарством.

На морському узбережжі, уздовж великих річок та біля міст сільське господарство мало монокультурний та натуральний характер. Тут селяни відводили великі площі під садово-городні культури та виноград (Очаків, Кінбурн, Бендери та інші).

Однак в цілому рівень розвитку сільського господарства залишався низьким. Що пояснюється нерозвиненістю транспортних можливостей, постійними війнами, примитивністю сільськогосподарської техніки (дерев'яна соха, серп, тощо).

Більшість сільського населення задовольняло свої потреби в одязі, їжі не через ринок, а продуктами приватного виробництва. Сільські мешканці виходили на ринок з продукцією, коли їм були потрібні гроші для сплати податків або купівлі інвентарю. Необхідно відмітити, що експлуатація міського населення була значно нижчою, ніж селян, це і пояснюється великою їх міграцією до великих міст.

Про розвиток ремесла та торгівлі в ейялеті в першій половині XVII ст. свідчать такі дані. В Акермані кожний ремісничий цех мав свою лавку на базарі, що знаходився поблизу Дністра. В фортецях працювали будівничі, зброярі, столяри, підмайстри. Вироби ремісників продавались чи обмінювались на базарах, в лавках. Так, в Ізмаїлі з 2000 будинків нараховувалось 800 лавок. Торгівля велась переважно міським населенням (вірменами, греками, євреями, які найчастіше виступали посередниками між іноземними і місцевими купцями. [2, 78].

Що стосується турків, то вони мало займалися торгівлею. Вона носила переважно характер скуповування і продаж у роздріб.

Велику роль у торгівлі відігравали також ярмарки, що задовольняли потреби внутрішнього ринку. Торгівля велась також з навколишніми мешканцями степу: волохами, молдаванами, ногайцями. Товаром були в основному пшениця, ячмінь, мед, м'ясо, риба (білуга, осетрина).

Якщо міське населення спеціалізувалося на ремеслі і торгівлі, то землеробством займалось переважно волосько-молдавське населення, скотарством – ногайці. (Кількість яких під Очаковом в 1766 році становила близько 40 тис.) [13, 23].

За рівнем свого соціально-економічного розвитку ногайці значно відставали від інших народів, які заселяли Північне Причорномор'я.

Сучасника відмічали, наприклад, нерозвиненість їх торгівлі, яка мала в значній мірі характер прямого продуктового обміну. В релігійному відношенні ногайці в той час зберігали шаманізм – тоді як у кримських татар давно закріпилось мусульманство. Нагайці були також зобов'язані нести військову службу, та постачати хліб для Стамбулу, причому хліб відбирали переважно силою, у християнського населення України. Так наприклад ногайські орди здійснювали до 4 невеликих набігів на рік та раз в 3-4 роки до 10 великих нападів на українські землі [1; 45, 46].

Ногайці в свою чергу опиралися гнобленню, кримчаків, і татарським ханам доводилось постійно їх приборкувати.

Трудове населення провінції було переважно представлено волохами, молдаванами, греками, євреями. Вони займались ремеслами, торгівлею, землеробством, садівництвом. Основним заняттям татар як і ногайців було примітивне скотарство. Недостатній рівень розвитку виробничих сил призводив до того, що грабіжницькі набіги на сусідів були для татар промислом. Вони нападали на сусідів навіть тоді, коли Порта з дипломатичних міркувань вважала це недоречним [6, 156].

Географічні умови розвитку впливали на його спеціалізацію. Так, села поблизу Бендер постачали на ринок мед та масло. Населення з берегів та озер

займалось рибальством. Існували навіть рибальські укріплення. (Рибник – недалеко від Калії). В районі Хаджибею добували сіль, навіть платню місцевому гарнізону виплачували сіллю.

Розвиток ремесла, землеробства та скотарства сприяв поширенню зв'язків між регіонами через торгівлю. Так Дніпром та сухоходом з Польщі та України їхали в Очаків купці, де продавали хліб, сало, шкіри, риб'ячий клей, дрова, шліфувальний камінь та купували сіль, ситець, персидський сап'ян, рибу та інші товари [10, 541]. Значні обсяги перевезень стають джерелом прибутку для казни, які місцева влада регулярно збирала з купців.

В XVIII столітті через Очаківську провінцію проходили сухопутні торгові шляхи, що з'єднували Україну з країнами Європи і Азії. З Очакова вела дорога до Акермана. По цій дорозі їздили купці ще в XV сторіччі. Окремо йшла дорога з Очакова на Бендери. Від Кочубея тягнувся на Поділля так званий Чорний або Шпаковий шлях.

Очаківські купці були не тільки постачальниками різних імпортованих товарів на українську землю, та утримувачами цих грошових коштів. Торгові операції здійснювались за допомогою різних валют, таких як левки, талери, рублі.

Незначною торгівлею займалися і татари очаківської орди. Вони знаходилися на службі у султана, одержували від нього платню. Ногайці продавали шкіри диких коней, коров'яче масло. Цей товар купували у них для Константинополя вірменські і турецькі купці, в обмін на тканині.

У першій половині XVIII століття очаківські татари слабо контролювалися турецьким урядом, та часто здійснювали напади на купців поблизу Очакова.

Особливі торговці відносини існували в татарських слободах. Вони розташовувалися на півночі очаківської області уздовж річки Кодими. Тут проживали волохи, вірмени, поляки українці, та євреї. Мешканці цих невеликих поселень займалися землеробством і торгівлею.

У 1767 році татарські свободи перебували на відкупі у намісника кримського хана Якуб - аги. З кожного проїжджаючого через ці землі купця, він

брав два відсотки збору. Торгівлею в слободі займалися переважно євреї. За право торгівлі з кожної одиниці товару вони виплачували відкупнику два відсотки його вартості.

Торгівля запорізьких козаків, була розвинена значно більше, ніж це уявлялось раніше. Запорізька старшина продавала до Криму, Туреччини і Західної Європи велика кількість коней, рогатої худоби, овець, а також продуктів тваринництва (шерсть, шкіра, сало, масло і т.д.). Розширявся і продаж хліба, в якому велику потребу відчували, зокрема ногайці. Запорожці частково контролювали і транзитну торгівлю: збуваючи кримську сіль і інші товари на Україну, вони возили до Криму український тютюн, полотно, предмети російської мануфактури. Небезпеки південної торгівлі мали слідством появу у запорожців особливої групи озброєних людей (чумаків) [5, 56; 6, 160].

З-за кордону в Запоріжжя, Новоросію і на Україну поступали овечі шкури, шерсть різних видів і якості, бавовняний папір, кумач, шовк, сухі фрукти, грецькі і кримські вина, зброя, сіль і т.д.

Купці що проїжджали через землі Запоріжжя отримували від прикордонних полковників особливий охоронний документ – так званий Пернач. Якій повинні були пред'являти козацькій старшині разом з платою за прохід через її землі [14, 68].

Велике зацікавлення до чорноморської торгівлі виявляла також і Росія. Так, на початку 1760-х років Комісія з комерції розробила наступний проект: запропонувати турецьким купцям проводити торгівлю не через польський кордон, а через землі ногайців. Для цього купці повинні були з Очакова прямувати по суші в слободу Орел (при впадінні р. Синюхи в Буг), або перетинати Запорізьку Січ і таким чином потрапляти в Ново-Сербію. Це дозволило б російським купцям збувати товари на своїй території без сплати мита полякам [6, 60].

Але проект не був реалізований. Запропоновані торгові шляхи не усували небезпек, пов'язаних з чорноморським судноплавством і з провозенням товарів через землі Кримського ханства. Недивно, що турецькі піддані греки і вірмени,

які виступали в ролі основних торговців Оттоманської імперії, вважали за краще дотримуватися колишнього шляху – через російсько-польський кордон [6, 61].

Етнічний склад регіону встановити дуже важко, бо населення було змішаним. Як правило люди селились не лише за етнічними ознаками. Існували змішані, наприклад, ногайсько-волоські поселення (Чоплинжа), кількість яких була значною. Буджакські ногайці чисельністю в 45 тисяч мали 200 сіл, зимівників і стійбищ, а на захід від Очакова розміщувалось 300 общин ногайців під назвою Кара - таяк. Щодо українського населення, то за часів Челебі в XVII ст. воно знаходилося по ліву сторону Дністра (зокрема в районі Бендер).

Ще в XV ст. турецькі автори писали, що населення країни складається з двох основних груп – аскери (військових) і райї. До числа перших вони відносили всіх, хто представляв владу султана, (чиновників, воїнів). Другу групу складали звичайні піддані, (як мусульмани так і не мусульмани). Формальною ознакою "аскери" було наявність султанського диплому або указу, вони не брали участь в матеріальному виробництві, та були звільнені від сплати податків.

Всередині двох основних груп османського суспільства виник суворий регламентований розподіл по основним заняттям, образу життя, релігійній приналежності і навіть різниці в одязі. Так, піддане населення поділялась на мусульман та не мусульман, міських та сільських мешканців, кочовиків та землеробів. Військовий клас також поділявся на велику кількість груп [9, 146].

На всіх землях Очаківської провінції проживало феодально залежне селянство, на який припав основний тягар повинності. Хоча вони були особисто вільними, однак користування чужою землею вимагало від них виплат натурального та грошового оброку. Крім того, існували інші збори: з забою тварин, вирощування хліба, з укладення шлюбів та інші [6; 108, 109].

Що стосується християнського населення, його церковних організацій, як і суспільний устрій взагалі, в Туреччині застосовувався на принципах ісламу. За шаріатом християни в Османській державі вважались населенням "охороняємим", це також стосувалося і їх релігійних організацій [2, 115]. Але під час війн цей принцип не дотримувався, про що свідчать чисельні факти. Так учасник II російсько-турецької війни 1787-1791 років. Г.М. Цебриков повідомляє

про знущання над християнським населенням Очакова з боку турецького населення та влади [7; 67, 69].

Крім того, населення імперії поділялось на дві основні групи: перша група, яка сплачувала податки, на іншу ж покладались певні службові обов'язки. За це вони були звільнені від податків, або навіть в якості плати за службу отримували право розпоряджатись певною квотою податків, зібраних першою групою населення.

Християнське населення, за виключенням священиків та інших церковно службовців належало до першої групи, вони сплачували всі основні податки, як безпосередньо в державну скарбницю, так і феодалу. Прикладом цього є ситуація в Очаківському ейялеті [8; 56, 58], при сплаті податків місцевим населенням Очаківському бею, як грошима, так і продуктами.

Крім того, християни сплачували подушні податки, які вважались відшкодуванням за звільнення від військової служби. Однак існувала небагато чисельні групи християнського населення, що виконували деякі допоміжні функції в армії, і таким чином були звільнені від сплати податків. Несення військової служби християнами мало поодинокі випадки. Так у 1758 р. ногайські племена проживаючи навколо Очакова, внаслідок жорстокості турків ледве не захопили місто. В цих умовах Очаківський паша був вимушений озброїти місцевих жителів, серед яких були християни, греки, молдовани та запорожці [12, 25].

Ще однією архаїчною складовою економіки Османської імперії була работоргівля. Так полонених, з України, Росії, Польщі тисячами продавали в Кілії, Ізмаїлі, Акермані а також гнали до Криму на невільничі базари. Раби під час переходів зазнавали постійних голодувань та катувань [13, 335]. Таким чином соціально-економічний фактор завжди відігравав основну роль в історії будь-якої держави. Не була винятком цьому і Туреччина. Будучи слабо розвинутою феодальною державою, в XVI – XVIII ст. Порти мали досить низький рівень соціально-економічного розвитку, та дискредитаційне законодавство по відношенню до захоплених народів Це і було тим стержнем на якому

ґрунтувалась агресивна політика турків і татар, проти мирного населення країн, що входили до її складу.

Література

1. *Багинский А.Д.* Административное управление Едисанских ногайцев в степях Южного Побужья. – Одесса, 1972. – 416 с.
2. *Галанза П.И.* История государства и права зарубежных стран . – Т.1. – М., 1963. – 587 с.
3. *Грушевський М.С.* Історія України – Русі. –Т.4. – К., 1993. – 587 с.
4. *Добролюбский О.В.* Буджадская орда в XV- XVII веке – Кишинев, 1990. – 243 с.
5. *Драгоманов М.П.* Про українських козаків, татар та турків. – К., 1991. – 457с.
6. *Дружинина Е.Д.* Северное Причерноморье в 1778-1800гг. – М., 1959 – 368с.
7. Журнал министерства народного просвещения. Август. 1873. Изд. 4. – Спб., 1873. – 578 с.
8. *Евля Челебі* Книга подорожі. Північне Причорномор'я . – Одеса, 1997. – 84 с.
9. *Еремеев Д.Е.* История Турции в средние века и в новое время. – М., 1992.
10. Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. – К., 1971. – 765 с.
11. *Костомаров Н.И.* Полное собрание сочинений. Кн.5. – Т. 5. – Спб., 1905. – 736с.
12. *Мейер М.С.* Османская империя в XVIII ст. – М., 1991. – 268 с.
13. Очаков: Страницы истории. – Очаков, 1992. – 159 с.
14. *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. – Т.1-3 – К., 1990. – 520с.